

6.1.2 Základní formy mezilidských vztahů

Podobně jako typy součinnosti, můžeme rozlišit i základní způsoby, *styly interakcí*:

Rivalita (soupeření)

Jedná se o interakci typu „*kdo z koho*“, „já nebo ty“. I když, jak upozorňuje J. Křivohlavý, bychom se měli vyvarovat „nebezpečí etického zjednodušení“, které vede k tomu, že je soupeření označováno apriori za nežádoucí a že „různou etickou hodnotu dává spolupráci a soupeření až společenský kontext“ (Křivohlavý, J. 1977, s. 135, 136). Můžeme říci, že z hlediska psychologického jde o interakci přinejmenším rizikovou. Rivalitní interakce je podle našeho názoru konfliktogenním „prostředím“. Pokud lidé začínají být produktivní až v situaci konkurence (rivality), neusilují primárně o výkon, ale výkon (ať už pracovní či jiný) je jim často pouze prostředkem boje. Mj. i proto považujeme rivalitu z hlediska psychologického za nežádoucí, jakkoliv může být z hlediska ekonomického významným faktorem zvýšení produkce.

Soutěžení

Jen zdánlivě je soutěžení identické se soupeřením. Přesto, že jsou někdy oba jmenované typy interakce ztotožňovány, domníváme se, že jde o dobře odlišitelné typy a že se soutěžení od rivality liší dokonce velmi výrazně. Pokud u rivality může dosáhnout cíle pouze jeden ze soupeřů, pak při soutěžení tento fakt neplatí. Neplatí proto, že cíl je při soutěžení zcela jinak definován. Cílem soutěže není „být první“, ale „zvýšit výkon“ (jakékoliv činnosti) „prostřednictvím soutěžení“. Tohoto „společného cíle“ pak dosahuje každý z účastníků soutěže. Není-li chápán a přijímán smysl soutěže (a může jím být i prostý zážitek libosti z určité činnosti - např. hry), pak se soutěž velmi rychle mění v rivalitu a soutěž se stává pouze vnějším formálním pokusem „organizovat vyvolanou rivalitu“. Zdá se, že bychom soutěžení mohli označit i za specifickou sociální hru s facilitačními účinky na probíhající činnosti (individuální i společné).

Reciprocita

J. Křivohlavý označuje reciprocitu (vzájemnost) jako postup velmi nadějný pro zlepšování vztahů ve dvojicích, protože je příznačný „vzájemnou náklonností“. Vzájemnost není jen „vzájemnou výhodností“. Vzájemnost se odvíjí z potřeby sounáležitosti. Druhý člověk není pouze prostředkem ke snazšímu dosažení individuálního cíle (k tomu by stačila pouze kooperativní součinnost), nýbrž hodnotou, která tento vztah posouvá nad individuální rozměr. Vzájemnost znamená spoluprožívání, soucítit „skrze tento vztah“. Příkladem reciprocit je to, co obvykle označujeme jako přátelský vztah. Bylo by jistě možné pokoušet se o charakteristiku etap vývoje vzájemnosti od partnerství k lásce, od „bytí s někým“ po „bytí pro druhého“, jak obrazně charakterizuje pro-existenci J. Křivohlavý (1977, s. 174).⁷⁷

⁷⁷ Připomeňme ještě zajímavý pohled Ericha Fromma (1900-1980) na lásku „jako interakci“. Láska je podle Fromma „produktivní formou vztahu k jiným a k sobě samému.

Podstatnými rysy reciprocity jsou: *vstřícnost, vzájemná podpora* (solidarita) a uvědomování si *smyslu společného vztahu*.

Vstřícnost znamená vzájemnou otevřenost, citlivost k potřebám druhého a ochotu rezonovat s jeho prožíváním. Otevřenost bývá většinou chápána jako jakási „tendence ke zpětné vazbě“ (otevřeně sdělit své hodnocení druhého, názor na něj, otevřená reakce na jeho chování atp.). Otevřenost v interakci však znamená především otevřenost v přijímání, v akceptování projevů druhého.⁷⁸

Otevřenost je chápána jako atribut dospělosti. J. Kuric uvádí, že vysokoškolští studenti uvádějí mezi nejméně frekventovanými atributy dospělosti právě otevřenost.⁷⁹ Vstřícnost ovšem nechápeme jako bezvýhradné přizpůsobování se jednoho partnera druhému. Vstřícnost může stejně tak znamenat i postupnou diferenciaci prožitků (resp. jejich následnou subjektivní interpretaci). Vstřícnost umožňuje skutečný vztah dvou osobností, nikoliv pseudovztah „dvou představ jednoho o druhém“. Vstřícnost se tak jeví jako předpoklad plnohodnotného, psychologicky hlubokého vztahu a v případě významné odlišnosti navozuje vztah akceptace této odlišnosti jako samozřejmosti (a nikoliv důvodu ke konfliktu, rivalitě, boji...).

Pochopit a přijmout (akceptovat) druhého člověka nelze jen na základě racionálních schémat poznávání. Rezonance s prožíváním druhého je možná jen na základě určité identifikace s osobností druhého. Předpokládá ochotu a schopnost podívat se na svět „očima druhého“. To ovšem logicky vede, alespoň situačně, k určité akceptaci jeho východisek, jeho způsobu přijímání skutečnosti. Pochopit

Znamená cit odpovědnosti, péči, úctu, porozumění a přání, aby jiný člověk mohl růst a rozvíjet se. Je výrazem intimního vztahu mezi dvěma lidmi za předpokladu, že osobnost obou zůstane nedotčena“ (Fromm, E. 1967, s. 90). „Nedotčenost“ chápe Fromm jako nenarušení autonomie druhého, protože podle tohoto autora je „pravá láska výrazem produktivnosti“ a „není afektem ve smyslu být někým ovlivňován, ale aktivní snahou o růst a štěstí milované osoby zakotvené ve vlastní schopnosti lásky“ (tamtéž, s. 105). Výstižně Fromm říká: *„Člověk miluje to, pro co pracuje, a pracuje pro to, co miluje“*.

⁷⁸ Znamená přijímání jeho projevů, reakcí bez tendence k okamžité interpretaci. Taková otevřenost umožňuje spoluprožít, protože chování druhého není okamžitě „přirazeno“ nějakému percepčnímu schématu. Otevřenost přijímání vede snázejí k akceptaci druhého, a to nejen na základě racionálního kalkulu, ale i na základě pochopení jeho prožívání, protože otevřenost = spoluprožívání. Nejde tedy jen o to, že otevřenost („otevření se“) prožitku jiného umožňuje jeho pochopení. Tím, že znamená jistou identifikaci s partnerem, se takový prožitek stává společným zážitkem a společnou hodnotou. Právě spoluprožívání vede i k prožívání vzájemného vztahu jako společného východiska chápání skutečnosti. J. Vymětal uvádí (v souvislosti s atributy terapeutického vztahu), že „otevřenost vyvolává následující děje: - dochází k úlevě, vnitřnímu uvolnění, - člověk se přestává cítit na všechno sám, - dostává se sám k sobě blíže, počíná registrovat sám sebe“ (Vymětal, J. 1987, s. 67).

⁷⁹ Spolu s upřímností, pravdivostí, přímostí a čestností (Kuric, J. 1979/80, s. 11).

zvláštnosti východisek uvažování partnera, znamená pochopit i historii jeho osobnostního vývoje. Rezonance s prožíváním druhého tak na jedné straně *empatii* předpokládá a na straně druhé vede k jejímu rozvíjení.⁸⁰

Spoluprožívání umožňuje rovněž to, co humanistická psychologie označuje jako kongruenci sebe (self) a prožitku. Právě spoluprožívání umožňuje onu „nehodnotící chápavost“, prostou posilující rezonanci (Rogers, C. R. 1977, s. 9).

Spoluprožívání umožňuje nejen snazší akceptaci sebe, ale i chápání a akceptaci druhého, dalo by se říci „prostřednictvím jednoho druhým“, protože společný prožitek znamená společně „posilování self“ (Meador, D. B., Rogers, C. R. 1984). S odvoláním na přístupy humanistické nedirektivní psychoterapie lze předpokládat, že společné prožívání může mít z hlediska vzájemného ovlivnění větší efekt než vzájemné hodnocení. Důležitý je samotný fakt uvědomění si a pochopení jedinečnosti vnitřního světa jiného člověka. Pochopení jedinečnosti druhého je více prožitkem než poznatkem, resp. bez prožitku se poznatkem nestane. „Samozřejmost“ tolerantního přístupu k jinému člověku se tak utváří nikoliv jako „osvojená mravní zásada“ na základě „přesvědčování“, ale jako osobnostní rys.

Všimněme si, že fakt odlišnosti jiného člověka irituje obvykle právě jedince neschopné rezonance. Konfliktům pramenících z pouhého faktu odlišnosti (a nejsou tak výjimečné) podléhají převážně jedinci, kteří nejsou schopni spoluprožívání, např. pro svůj extrémní egocentrismus či egoismus. Schopnost či tendence k rezonanci jim v důsledku dispozic, ale především nevhodných výchovných technik a stylu rodinné výchovy, chybí.

Citový život je v současném životním stylu rozvíjen jen nedostatečně. Exploze racionálních přístupů ke světu i sobě samým, časově shodná s tzv. informační explozí, spolu s „účelovostí“ současného životního stylu vytvářejí rizikové podmínky pro zdravý vývoj normální osobnosti.

Manipulace

Manipulaci bychom mohli definovat jako asymetrickou interakci v tom smyslu, že jedna strana vzájemného kontaktu zneužívá druhou. Je to vlastně *způsob ovlivňování* jiných lidí, při němž se tito lidé (resp. jejich chování a jednání) stávají *prostředkem dosahování osobních cílů manipulátora*. Chovají se a jednají v podstatě tak, jak to vyhovuje záměrům někoho jiného. Ne vždy to však musí být jednání, které je v rozporu s aktuálními motivy manipulovaných jedinců. Ne vždy musí být tito jedinci manipulací věcně (materiálně) poškozeni. Vždy je však manipulací poškozován jejich osobnostní vývoj.

⁸⁰ Empatie je většinou chápána jako proces (nebo dovednost) vžívání se (či vcitování) do duševních stavů jiného člověka (srv. např. Grác, J. 1990, s. 257), případně jako „způsobilost poznat to, co druhý člověk myslí, cítí, chce a jaký je“ (Svoboda, M., Jašková, I. 1984, s. 109), což se nám jeví výstižnější. Citovaní autoři zjišťují, že jedinci s vyšší empatickou schopností se jeví v interakcích dominantnější (tamtéž). Podle Gráce převládá v současné době tendence pokládat jevy empatie za procesy emoční. Na vnitřní duševní stav jiného člověka usuzuje jedinec podle vnějších projevů, snaží se „užít“ vzorce projevů (ale i jednání a chování), které jsou takřkajíc „univerzální“, tj., že „se tak v určité situaci lidé obvykle chovají“.

Pojem **manipulace** tedy neodráží stejnou úroveň skutečnosti jako pojem **ovlivňování**. Pojem ovlivňování je obecnější. Manipulace je ovlivňováním specifickým, které se od ostatních (žádoucích) způsobů ovlivňování (např. výchovy, terapie ap.) liší především následujícími atributy:

- manipulativní jednání je motivováno osobním prospěchem manipulátora,
- manipulativní cíle jsou skrývány a samo manipulativní jednání je zastíráno, maskováno,
- manipulace znamená zneužívání druhého jako prostředku prospěchu manipulátora.

Sám moment zneužití jedince ve prospěch manipulátora však není z psychologického hlediska poškozením nejdůležitějším. Manipulace poškozuje druhého především tím, že narušuje, brzdi či znemožňuje utváření jeho osobnostní autonomie. A právě v tom spočívá z psychologického hlediska nejzávažnější důsledek manipulace a manipulativních technik.

Manipulace je tedy ovlivňováním nežádoucím, nevhodným, škodlivým. Můžeme říci, že začne-li mít výchova, řízení, vedení či vyučování některé z výše uvedených znaků, mění se v ovlivňování manipulativní, ať byly původní cíle a záměry jakékoliv.

Výchova, vedení, ale např. i terapie tedy mohou buď obsahovat manipulativní prvky (mluvíme pak o manipulativním stylu), anebo (postupně) v manipulaci přerůst. V takovém případě ovšem již přestávají být výchovou či vedením a stávají se pouze manipulací.

Z doposud uvedeného by se zdálo, že manipulace je vždy (ze strany manipulátora) činností vědomou, záměrnou, úmyslnou. Většinou tomu tak skutečně je, ale jak už tomu v životě bývá, nic není pouze „buď a nebo“. Běžně se vyskytují vychovatelé (dokonce i profesionální), kteří se manipulativních postupů dopouštějí, a přitom tak nečiní cíleně, záměrně a „ze zlého úmyslu“. Mohou tak jednat např. proto, že jsou již sami produkty manipulativních interakcí a v průběhu spontánního sociálního učení si osvojili neuvědomované (nebo ne zcela uvědomované) manipulativní způsoby interakcí, jež se jim do výchovných technik projikují. Aplikují je prostě „ze zvyku“, „z tradice“ ap., protože se doposud nezamysleli hlouběji nad vlastními pedagogickými přístupy. Také manipulativní chování se může projevat jako návyk („zlozvyk“). Chybí jim prostě náhled a nadhled vlastního působení a postojů k lidem.

Bude tedy vhodné odlišovat (vědomé a záměrné) **manipulativní jednání** (manipulátora) a **manipulativní chování** (manipulátora), které má sice obvykle stejné důsledky jako manipulativní jednání, má však jinou etiologii vzniku.

Pojem **manipulované jednání a chování** budeme používat pro označení všech aktivit a činností manipulovaného jedince, které jsou vyvolány, iniciovány a usměrňovány vnější manipulací.

Manipulace se přitom může (v závislosti na psychosociální zralosti zúčastněných jedinců, rafinovanosti manipulátora a složitosti situací) nadále jevit jako výchova či vedení.

Takový stav dokonce může (k radosti manipulátora) trvat dosti dlouho. Manipulace bývá, jak jsme již uvedli, vždy a zásadně maskována. Manipulátor se vždy snaží svoji roli zcela skrýt, nebo není-li to možné, alespoň dovedně maskovat. Vydává se nejčastěji za nezištného rádce, altruistického vůdce, zaníceného vychovatele, nestranného zprostředkovatele informací atp. Vždy se snaží u druhého vyvolat dojem, že mu jde především o jeho prospěch. Tam, kde předpokládá, že by objekt jeho působení mohl manipulaci prohlédnout, protože by pocítil rozpor mezi svými skutečnými zájmy, aktuálním (manipulací navozeným) chováním a cíli, které jsou mu podsouvány, zdůrazňuje obratně „potřeby objektivní“.

Orientuje tak jedince v podstatě na vyvolávání a utváření pseudopotřeb.

V mnoha případech (zvláště pokud jde o interakce nezprostředkované - tj. „tváří v tvář“) nejde ani tak o vytváření pseudopotřeb, jako o vyvolávání (nepravého) pocitu viny (viz dále).

Manipulativní ovlivňování může být z psychologického hlediska analyzováno jako svérázná „nefér hra“. Často jde skutečně o hru, která může dokonce přitahovat a bavit obě strany (manipulátora i manipulovaného). Manipulátor může totiž navozovat velmi příjemnou atmosféru a přitažlivé formy interakcí. Důsledky manipulace nemusí být z aktuálních interakcí patrné. Proto může být taková „hra“ přijímána dokonce velmi spontánně. Oba partneři (tedy i manipulovaný jedinec) se aktuálně mohou nejen „dobře cítit“, ale také „partnersky chápat“. Problém spočívá v tom, že pouze jeden z nich zná (a určuje) skutečná pravidla (nejde-li ovšem o specifický případ „vzájemné manipulace“, k němuž se ještě vrátíme).

Jde o zvláštní typ hry, v níž je cíl manipulátora vydáván za potřebu manipulovaného. Např.: „*potřebuji, abys koupil mé zboží*“ je vydáváno za „*potřebuješ mé zboží*“. Manipulace tu představuje proces aktuálního „vyvolávání“ potřeby (většinou ovšem „pseudopotřeby“), kterou je manipulátor vzápětí připraven (na účet manipulovaného) rychle uspokojit.

V celé hře jde o to, aby se manipulátor jevil jako ten, kdo potřebu druhého uspokojil, nikoliv ten, kdo ji v něm (zcela záměrně a uměle) vyvolal. A tak ono „*potřebuji tebe*“, je velmi neeticky vydáváno za „*potřebuješ mne*“.

Přestože jsou cíle manipulátora vždy egoistické a prospěchářské, ne vždy je možno manipulaci dobře rozpoznat. Ne každá manipulace totiž musí být aktuálně zjevně v rozporu se subjektivními potřebami obratně zneužívaných jedinců (či skupin). Rafinovanější formy manipulace se dokonce „objektivním zájmem“ či „právy“ člověka navenek dovedně zaštiťují (např. reklama: naplňováním práva na dokonalou informovanost či uspokojováním zájmu nakoupit kvalitní zboží).

Proto je třeba analyzovat vždy všechny tři elementy manipulativního působení, jak jsme je odlišili v úvodní definici.

Všimějme si tedy:

- zda jde skutečně především o poskytování informací, rad atp., nebo zda domiňuje tendence informovat „**právě určitým způsobem**“ (tj. „tendenčně“, v kontextu cílů manipulátora),
- zda jsou skutečně **užitečné**, prospěšné atd. především pro adresáta, nebo zda spíše (... především, anebo... pouze) **pro manipulátora**,
- zda pomáhají adresátovi dosahovat uspokojení jeho skutečných, subjektivních, aktuálních potřeb, zájmů, cílů, anebo se tak pouze jeví, ale ve skutečnosti **slouží někomu** (či „něčemu“) **jinému**,
- zda jde skutečně primárně o poskytnutí informací, nebo především o **ovlivnění** postojů, názorů, mínění?

Odpověď na tyto otázky nebývá zdaleka jednoduchá (mj. i proto se manipulativním způsobům interakcí tak daří). Vhled do situace a rozpoznání manipulativních tendencí umožní obvykle až rozbor kontextu interakční situace, nebo alespoň probíhající komunikace.

Shrnutí:

- Sociální interakci lze definovat jako vzájemný vztah lidí při společné činnosti.
- Interakce předpokládá vzájemnost (vztažnost), vzájemnou stimulaci a vzájemné ovlivňování.
- Interakce meziosobní je specifickým případem oboustranného vztahu mezi lidmi, jehož psychologický význam spočívá v tom, že má formativní vliv. Povaha vztahu výrazně intervenuje do procesu dotváření sociálních rysů osobnosti.
- Pojem povaha vztahu vyjadřuje, jakou formu má součinnost partnerů a jakou formu má jejich vzájemný kontakt.
- Jako základní formy součinnosti lze uvést: koexistenci, koordinaci a kooperaci a mezi základní formy vztahů lze zařadit: rivalitu, soutěžení, reciprocitu. Svěbytným případem nežádoucího typu vztahu je manipulace.
- Manipulace je takový způsob ovlivňování jiných lidí, při němž se tyto lidé (resp. jejich chování a jednání) stávají prostředkem dosahování osobních cílů manipulátora.
- Interakce nesmí vést svou povahou k utváření závislosti ani na činnosti, ani na partnerovi. Interakční vlivy nesmí narušovat utváření autonomie a autenticity jedince.